

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoval@ipien.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Оксана ФЕДОТОВА

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
професорка навчально-наукового інституту,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), oxana68@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Цензурний контроль творів М.Грушевського та В.Винниченка в УСРР–УРСР

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.050>

УДК: 002.2(477):351.751.5«1919/1990»

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні практики цензурування творів М.Грушевського та В.Винниченка в радянській Україні. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. Задля досягнення поставленої мети застосовано методи: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, джерелознавчого аналізу, ретроспективний, аналітичний. **Наукова новизна та висновки.** Комплексно розглядається практика цензурування праць М.Грушевського й В.Винниченка, а також уводиться в науковий обіг ряд архівних джерел. Констатується, що твори згаданих авторів перебували під пильною увагою впродовж усього радянського періоду. Показано, що перші масштабні конфіскації органами цензури праць М.Грушевського було здійснено в 1920–1923 рр. у контексті контролю української літератури, що надходила з-за кордону. Зазначено, що художні твори В.Винниченка та студії М.Грушевського практично до кінця 1920-х рр. видавалися в УСРР і були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. На етапі 1930-х рр. книжки В.Винниченка вилучали та знищували внаслідок стихійних бібліотечних «чисток». Установлено, що централізоване обмеження видань цих авторів розпочалося після Другої світової війни. Твори вилучалися у ході «чисток» бібліотечної і книготоргівельної мережі республіки, включно з букіністичним ринком. У другій половині 1940-х рр. усі книги М.Грушевського та В.Винниченка було тотально заборонено, їх передали на зберігання в бібліотечні спецфонди. Основним аргументом стала належність авторів до «буржуазно-націоналістичного табору». Заборонялося посилатися на праці М.Грушевського та включати їх до бібліографічних і довідково-енциклопедичних видань (виняток становили посилання, зроблені з метою «розвінчання ідейно-ворожої сутності»). У результаті студії вченого випали з наукового обігу, оскільки обмежувалися до кінця 1970-х рр., зокрема на підставі усних розпоряджень контролюючих органів. Констатовано, що твори В.Винниченка перебували у спецфондах майже до кінця існування інститутів радянської цензури.

Ключові слова: цензура, радянська Україна, органи контролю, Грушевський, Винниченко, твори, заборона, спецфонди.

Історичними постатями, друкована спадщина котрих упродовж радянського періоду детально контролювалася органами політичної цензури, були М.Грушевський і В.Винниченко. Твори фундаторів процесу відродження національної державності, засновників Української Народної Республіки постійно знаходилися під наглядом цензорських інститутів як «ідеологічно ворожі», а також нерідко спільно фігурували в наказах і проскрипціях Головліту.

Вказана тема частково розглядалася у працях вітчизняних дослідників. Так, питань контролю видань М.Грушевського в 1920–1930-х рр. у ході вивчення біографії вченого, впливу суспільно-політичних умов на формування його творчої спадщини та її оцінки з позицій сучасної історичної науки торкалися Р.Пиріг, Т.Стоян, В.Тельвак¹. Цінна інформація щодо практики вилучень органами цензури закордонних видань М.Грушевського міститься у статті В.Масненка². У контексті висвітлення віх життя і творчості В.Винниченка загальні тенденції цензурування його творів на етапі 1930-х рр. розкрив С.Кульчицький³. Т.Масляничук розглянула деякі питання цензурної політики щодо видання В.Винниченка в 1923–1932 рр.⁴ Значний внесок у розробку означеної проблематики зробив О.Мишанич, який у процесі дослідження цензурних заборон української книги на теренах УРСР із 1937 по 1990 рр. проаналізував форми контролю творів діячів у повоєнний час⁵. У контексті реконструкції історії цензури друкованих видань в УСРР–УРСР окремі приклади цензурування навела О.Федотова⁶. Ідеологічні аспекти контролю творчості М.Грушевського й В.Винниченка за радянської доби з'ясовано у працях В.Барана, Ю.Шаповала⁷. Інформативним джерелом для написання статті стала також монографія російської дослідниці Т.Горяєвої⁸. Проте, слід зазначити, що обрана тема до сьогодні не була об'єктом спеціального вивчення, на підставі чого й актуалізується потреба її розробки.

Українська революція 1917–1921 рр. позначилася в історії нашої держави низкою неординарних постатей, імена котрих міцно закарбовані у суспільній свідомості. До їх числа з повним правом можна віднести М.Грушевського та В.Винниченка. Відразу ж по встановленню в Україні радянської влади під впливом комуністичної пропаганди їх почали згадувати в негативному світлі. Проте все ж за часів непу, а також на етапі українізації офіційна влада загалом достатньо толерантно ставилася до згаданих осіб, оскільки М.Грушевський був відомим ученим і навіть кандидатом у президенти Всеукраїнської академії наук (ВУАН) – на противагу її «буржуазно-інтелігентській верхівці», а В.Винниченко – письменником з ім'ям. При цьому влада не

¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; Стоян Т.А. Наукова школа М.С.Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР // Гілея. – Вип.43. – К., 2011. – С.70–77; Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К., Дрогобич, 2008. – 494 с.

² Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С.81–90.

³ Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». – К., 2019. – 512 с.; Його ж. Останні роки життя Володимира Винниченка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.10. – К., 2003. – С.3–30.

⁴ Масляничук Т. Видання творів В.Винниченка в Україні в 1923–1932 рр.: до проблеми творчої волі митця та цензури // Літературознавчі обрії: Праці молодих вчених України. – Вип.2. – К., 2001. – С.85–92.

⁵ Мишанич О. Українська література під заборонаю: 1937–1990 // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня. – С.2.

⁶ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). – К., 2009. – 350 с.

⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – №6. – С.104–117; Шаповал Ю.І., Верба І.В. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К., 2018. – 496 с.; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

⁸ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР: 1917–1991 гг. – Москва, 2002. – 400 с.

забувала про політичні погляди цих діячів. Ось чому їхня творчість постійно перебувала під наглядом органів цензури.

У 1919 р. в УСРР розпочалося формування низки структур, що реалізовували функції з відомчого контролю за духовним життям соціуму. У 1922 р. цензура стала основним засобом державних органів влади задля провадження офіційної ідеології, нетерпимої до інакодумства, а її напрями було централізовано під крилом Головного управління у справах літератури й видавництв (Головліт). Ефективність ідеологічного контролю залежала від співпраці з Державним політичним управлінням (ДПУ). Під час прийняття рішень щодо обмеження та заборони певної інформації вповноважені особи орієнтувалися на директиви партійних органів, накази Головліту й інструкції ДПУ.

Із приводу безпосереднього цензурування праць згаданих діячів слід зазначити, що під контроль у 1920-х рр. підпали закордонні видання М.Грушевського. При перевірці надходжень українських книжок до УСРР військова цензура 1922 р. наклала заборону на розповсюдження праць і посібників ученого, придбаних Всеукраїнською спілкою споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілка). Політцензори також конфіскували майже 1 тис. пудів примірників видань «Ілюстрованої історії України», а також «Історії України: прикладеної до програм вищих початкових шкіл й нижчих класів шкіл середніх»⁹. Під час реалізації цієї акції виконавці дійшли висновку про ідеологічну невідповідність та «шкідливість» тематичного наповнення розділів, присвячених висвітленню хроніки подій революції в 1917–1918 рр. Правління Вукоопспілки з метою запобігання знищенню творів навіть надало пропозицію до Центрального управління у справах друку (ЦУД) здійснити вилучення останніх сторінок і додрукувати закінчення на зразок того, що фігурувало в дожовтневих публікаціях, але відповіді не отримало. Одночасно політконтроль ДПУ вилучив із київської книжкової торгівлі розвідку М.Грушевського «На порозі нової України: гадки і мрії». Навесні 1923 р. ЦУД санкціонувало продаж у макулатуру під егідою забезпечення більшовицької держави папером 35 тис. примірників «Всесвітньої історії в короткому огляді» та «Короткої історії України», аргументуючи таке рішення «невідповідністю ідеології» соціалістичним реаліям¹⁰.

У 1920–1930-х рр. усі праці, заплановані до видання, підлягали обов'язковому попередньому контролю з боку політредакторів і мали отримати відповідний дозвіл Головліту. У 1924 р., завдяки авторитету вченого, було відновлено часопис «Україна», що виступав своєрідною трибуною для оприлюднення досягнень історичної науки. Підготовлені до друку статті зазнавали ретельної перевірки з боку Державного видавництва України, яке на ту пору цензурувало фактично всі матеріали, що виходили в республіці. Саме на шпальтах журналу побачили світ чимало статей М.Грушевського. Цензурний нагляд за його науковою діяльністю тривав постійно. Зокрема так звані «куратори» від партійних інстанцій періодично пропонували істориків написати розвідки, витримані в радянському дусі¹¹. За відмову ж виконувати окреслені настанови неодноразово погрожували наданням негативної рецензії на часопис.

Загалом період 1924–1929 рр. характеризувався відносною свободою інтелектуальної творчості, коли праці М.Грушевського обговорювалися з перспективи національних наукових досягнень, а зібрання творів В.Винниченка активно виходили друком у республіці (так, 1923–1928 рр. побачило світ 21-томне, а в 1928–1934 рр.

⁹ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.81–90.

¹⁰ Там само.

¹¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.44.

з'явилося 23-томне видання). Проте окремі високохудожні твори через втручання ідеологічної цензури не ввійшли до зазначених збірок (драма «Пророк», романи «Поклади золота», «Нова заповідь»). Стараннями цензорів у жодному із зібрань творів не було «Відродження нації» та повісті «На той бік». Очевидно, причиною стала їх «антирадянська спрямованість». Поширеною практикою роботи органів контролю стало так зване «виправлення» текстів. Не випадково з роману «Соняшна машина», який єдиний із трьох представлених літератором еміграційних творів дозволили видати, цензори зняли авторську присвяту «Мій соняшний Україні»¹².

Попри те, що видання ВУАН були звільнені від перегляду їх Головлітом, органи цензури продовжували опосередковано спостерігати за творчістю М.Грушевського під час контролю видавництва і рецензентів. Як зазначив В.Масненко, «цензурна діяльність укр. негативно позначалась на загальній морально-психологічній атмосфері суспільства, гальмувала розвиток українського громадського життя, ставала на перепоні науковому і творчому пошуку, сприяла деформації суспільної свідомості. Особливо болючим цензурний тиск був для інтелігенції – безпосереднього продуцента й споживача друкованого слова»¹³. Однак, не зважаючи на доволі непрості умови для праці, знані українські діячі все ж доволі сміливо висловлювалися проти засилля цензури в інтелектуальній сфері. Так, М.Грушевський у своєму виступі на січневому (1926 р.) пленумі Укрнауки назвав цензуру серйозною завадою для наукової роботи¹⁴. У 1928 р. побачив світ збірник статей, приурочений до 60-річного ювілею вченого, підписаний до друку республіканським цензурним відомством. Отже «радянська політична цензура виявилася неспроможною протистояти видатному історикові»¹⁵.

У 1929 р. розпочався наступ на ВУАН, що ознаменувався ліквідацією інституцій, створених М.Грушевським, та іншими погромницькими акціями. Ученого заарештували як нібито члена «підпільної антирадянської організації Український національний центр». Унаслідок посилення контролю за видавничими планами у квітні того ж року Головліт УСРР заборонив до друку роман В.Винниченка «Поклади золота», який мав вийти у видавництві «Рух»¹⁶.

Під час кампанії терору 1930-х рр. книжки за авторством згаданих осіб почали обмежувати. Однак показовим є те, що у підготовленому навесні 1934 р. Головлітом УСРР «Зведеному списку авторів, що всі їхні твори призначені на конфіскацію», праці вказаних діячів відсутні¹⁷.

Перебуваючи в еміграції, В.Винниченко уважно спостерігав за політичними подіями в УСРР. Після відкритого листа до ЦК КП(б)У 1933 р., де письменник фактично напругу звинуватив керівництво країни «у шкідницькому знищенні людських сил», його твори в УСРР перестали друкувати¹⁸. Надалі писати про В.Винниченка у пресі або говорити в радіовиступах можна було лише в аспекті доповідей М.Попова та П.Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, де він проходив як «старий вовк української контрреволюції»¹⁹. Книги літератора

¹² Масляничук Т. Видання творів В.Винниченка в Україні в 1923–1932 рр. ... – С.85–92.

¹³ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.90.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Стоян Т.А. Наукова школа М.С.Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР. – С.72.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.6. – Спр.8538. – Арк.5–6.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.644. – Арк.164–168.

¹⁸ Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». – С.438.

¹⁹ Там само. – С.439.

на території СРСР почали вилучати з масових бібліотек. На думку С.Кульчицького, «через Винниченка-політика постраждав й Винниченко-письменник»²⁰.

Під час масштабних, неконтрольованих «очищувальних» кампаній, що мали на меті досягнення ідеологічної чистоти та витриманості бібліотечних фондів, «ідеологічно-шкідлива» друківана продукція передавалася на зберігання у спецфонди, а також досить часто просто знищувалася. На початку 1930-х рр. книжкові ресурси бібліотечних установ зменшилися на 10%²¹.

Наступними роками механізм стихійних масових вилучень набрав таких обертів, що спричинив потребу впорядкування цієї справи органами контролю. У рапорті заступника наркома освіти А.Хвилі до ЦК КП(б)У від 15 січня 1934 р. мовилося про те, що наявність у середовищі викритих «буржуазних націоналістів, провокаторів і шпигунів» низки авторів, редакторів чи впорядників видань, які зберігалися в бібліотеках республіки, обумовлювала потребу перегляду книжок на предмет вилучення їх із масових бібліотек. Ішлося про застосування досить «обережного підходу» на підставі спеціального дозволу та санкцій НКО. Між тим, на практиці відбувалося неконтрольоване вилучення української літератури під маркою боротьби з «усілякими шкідниками». Як ілюстрація, у документі наводився приклад вилучення всіх творів В.Винниченка та інших письменників із мережі шкільних і дитячих бібліотек Харкова, що пояснювалося «низьким політичним рівнем» підготовки бібліотечних працівників, «засміченістю» їх кадрового складу «класово-ворожими елементами» та неналежним рівнем організації партійного контролю на місцях²².

Стосовно праць М.Грушевського, варто зазначити, що вони ще певний час залишалися в наукових бібліотеках загального користування. До «списків» і «показчиків» офіційно було віднесено лише одну його книжку – «Ілюстровану історію України» 1918 р.²³ Як зауважив С.Кульчицький, із 1934 та до 1987 рр. на сторінках радянських періодичних видань дозволялося згадувати В.Винниченка суто в контексті критики «представників буржуазно-націоналістичної платформи»²⁴.

Централізоване обмеження творчої спадщини вказаних діячів розпочалося пізніше, по завершенні Другої світової війни. Вельми цікавою, на нашу думку, щодо розуміння політики цензурування видань, стала службова записка начальника Головліту УРСР К.Полонника №614-с, датована 14 жовтня 1946 р., де він інформував партійні органи про факти виявлення внаслідок наскрізної перевірки республіканської бібліотечної системи книжок авторства М.Грушевського й В.Винниченка. Зокрема повідомлялося, що у жодній директиві органів цензури, починаючи з 1934 р., не надавалися вказівки щодо обмеження творів цих осіб. Задля «очищення книжкових фондів республіки від націоналістичної літератури» ставилося питання про вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі видань згаданих авторів²⁵. Така пропозиція швидко знайшла розуміння «у верхах», адже вже 26 жовтня заступник завідувача відділу друку ЦК КП(б)У І.Сиромолотний надав дозвіл на виконання рішення²⁶. Надалі наказом очільника республіканського цензурного відомства №52 від 29 жовтня 1946 р. обумовлювалося тотальне вилучення з бібліотечних

²⁰ Кульчицький С. Останні роки життя Володимира Винниченка. – С.27.

²¹ Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 1998. – 320 с.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6442. – Арк.1–3.

²³ Мишанич О. Українська література під заборонаю: 1937–1990 // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня. – С.2.

²⁴ Кульчицький С. Останні роки життя Володимира Винниченка. – С.27.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.9.

²⁶ Там само. – Арк.7.

установ і книгарень УРСР праць М.Грушевського та В.Винниченка з позначкою: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами»²⁷.

У зв'язку з початком реалізації на тому етапі Головлітом УРСР нового напрямку діяльності з контролю букіністики об'єктом обговорення органами цензури восени 1946 р. стала «Ілюстрована історія України» М.Грушевського (рік видання 1918), виявлена цензорами в антикварній букіністичній мережі Харківщини. Як зазначав секретар Харківського обкому КП(б)У із пропаганди Румянцев у своєму листі секретареві ЦК КП(б)У І.Назаренку від 1 листопада 1946 р., книга (особливо розділ 6 під назвою «Українське відродження») містила чимало «відвертих антибільшовицьких та антирадянських тверджень». Підкреслювалося, що автор «зі властивою йому буржуазно-націоналістичною й контрреволюційною тенденційністю» популяризував політичний устрій, установлений за часів Центральної Ради²⁸. У зв'язку з цим обком наказав Харківському облліту терміново заборонити розповсюдження через книготорговельну мережу вказаного твору, зважаючи на його «політично-шкідливий характер», та просив вищі партійні інстанції надати Головліту УРСР розпорядження з даного питання. У відповідь на виявлену ініціативу завідувач відділу друку ЦК КП(б)У І.Сиромолотний повідомляв, що «всі твори буржуазного націоналіста М.Грушевського необхідно вилучити»²⁹.

3 грудня 1946 р. директор Інституту історії України АН УРСР М.Петровський інформував партійні органи про отримане від республіканського Головліту розпорядження щодо вилучення з бібліотеки установи всіх творів М.Грушевського. У зв'язку з тим, що колектив співробітників на той момент працював над підготовкою збірника «Буржуазно-націоналістична концепція М.Грушевського», його очільник просив дозволу тимчасово залишити праці історика до створення при інституті закритого спецфонду³⁰. Достеменно невідомо, як саме було вирішене вказане питання.

Навесні 1947 р. Головліт УРСР задля підняття на новий щабель справи з цензурного контролю розробив проект під назвою «Вказівки цензору художньої літератури», представлений вищим партійним органам на узгодження³¹. У документі визначалися головні критерії, за якими рецензовані твори підлягали забороні та вилученню. Серед них і вимога обмеження видань, де з «неправильних позицій» висвітлювалася історія України, позитивно оцінювалися «буржуазно-націоналістичні теорії» М.Грушевського, характеризувалися його наукові школи, зокрема концепції «єдиного потоку» в розумінні цілісності української нації та її культури, «відрубності» української історії тощо. Під час контролю такого роду праць цензор мав оцінювати їх із погляду допомоги у справі виховання почуттів «радянського патріотизму та інтернаціоналізму». Традиційно засуджувалися «націоналістичні переконання». Окреслений проект залишився суто на папері, оскільки управління агітації і пропаганди дійшло висновку, що він міг призвести до «серйозних політичних помилок» у цензуруванні підготовленої до друку літератури через занадто розпливчате трактування викладених пунктів³².

На етапі хрущовської «відлиги» разом із демократичними процесами мали місце зворотні тенденції, спрямовані на «зміцнення соціалістичного ладу» шляхом подальших цензурних обмежень. У 1955 р. органи ідеологічного контролю

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.37.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.505. – Арк.13.

²⁹ Там само. – Арк.11.

³⁰ Там само. – Арк.9.

³¹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – С.179.

³² Там само. – С.181.

ввели в дію секретний «Зведений список осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі згідно з наказами Головліту УРСР за період із 1938 по 1954 рік включно», де наводилися прізвища діячів і вказувалися номери наказів Головліту щодо заборони їхніх творів³³. Так, у цьому переліку згадувався В.Винниченко. У 1954 р. з'явився покажчик, підготовлений співробітниками республіканської Книжкової палати, загальним обсягом понад 400 стор.³⁴ До нього ввійшли праці М.Грушевського «Ілюстрована історія України» (Київ, 1918 р.), а також «З сучасної української літератури: Начерки та характеристики: Українські повісті другої половини XIX ст.» (Київ, 1918 р.).

У світлі реабілітації жертв політичного терору 1930-х рр. цензурне відомство активно займалося переглядом директивних матеріалів і переданням до відкритих фондів видань реабілітованих. 25 жовтня 1956 р. начальник Головліту УРСР К.Полонник доповідав завідувачеві відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Я.Пашку про результати перегляду творів ряду авторів, серед яких називався «відомий діяч української контрреволюції» В.Винниченко. Надалі письменникові надавалася характеристика у традиційному для того часу дусі, запозичена з «Великої радянської енциклопедії»: «[...] буржуазний націоналіст і політичний авантюрист. Один із керівників меншовицько-націоналістичної так званої “української соціал-демократичної робітничої партії”. Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. був у числі організаторів Центральної Ради, надалі разом із Петлюрою очолив Директорію українську, служачи поперемінно інтересам то німецького, то англо-французького імперіалізму. У період 1907–1917 рр. написав безліч безідейних, пасквілянтських, пройнятих культом індивідуалізму й еротикою романів, повістей і драм, що спричинили різкий осуд марксистською критикою»³⁵. Констатувалося, що за проскрипціями органів цензури всі твори автора потребують вилучення.

зі березня 1958 р. завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ М.Хворостяний інформував ЦК про факти «просування» читачам масових бібліотек «ідеологічно шкідливих» видань авторства реабілітованих осіб. Так, ішлося про випадки повернення Головлітом СРСР і Головним управлінням з охорони військових та державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР до відкритих фондів цілої низки подібних творів. На підставі вибіркового аналізу співробітниками підрозділу змістового наповнення дозволеної для загального використання літератури констатувалися випадки наявності серед відновлених у правах книжок тих, що «грішили» «грубими політичними помилками», зокрема містили висловлювання та цитатні фрагменти з праць «українських буржуазних націоналістів»³⁶. На підтвердження наводилися приклади контролю такого роду друкованої продукції. Зазначалося, що до масового читача, поряд з іншими, часом потрапляють і «застарілі» видання, в яких часто-густо фігурують окремі твори В.Винниченка, М.Грушевського та подібних представників «буржуазно-націоналістичного напрямку». Зважаючи на відсутність у цих працях «теоретичної цінності», подальше перебування їх у відкритих фондах розцінювалося як неприпустиме³⁷.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4034. – Арк.432–440.

³⁴ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х., 1954. – 413 с.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4374. – Арк.237.

³⁶ Там само. – Спр.4697. – Арк.66.

³⁷ Там само. – Арк.70.

Цензурування творчої спадщини М.Грушевського передбачало також заборону посилалися на його праці. Саме з цієї причини, як згадував Л.Махновець, укладач біобібліографічного словника «Українські письменники», до першого тому видання, що побачив світ 1960 р., не було включено «Історію української літератури»³⁸. Наукові праці досить часто обмежувалися навіть в усному режимі. Так, 1979 р. на основі такого роду розпорядження всі студії академіка підпали під вилучення з бібліотек загального користування. Головліт республіки також здійснював контроль за його працями, що містилися у відомчих бібліотеках академічних установ. Так, лише в Інституті літератури ім. Т.Шевченка Академії наук УРСР за актом, датованим 10 вересня, до спецфонду потрапили 89 назв творів М.Грушевського³⁹.

«Перебудова» другої половини 1980-х рр. ознаменувалася початком перегляду списків діячів, чії тексти зазнали цензурних заборон. Навесні 1988 р. начальник Головліту УРСР Л.Солодовник у доповідній записці до ЦК КПУ порушив питання щодо вирішення подальшої долі творів заборонених авторів, обмежених цензорськими інститутами на різних етапах, та переданих на зберігання у спецфонди⁴⁰. Ця проблема набула актуальності у зв'язку з початком обговорення в колах творчої інтелігенції та в періодиці необхідності переведення до відкритих фондів книжок деяких діячів, зокрема В.Винниченка. КДБ, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, інститутам історії та літератури АН УРСР доручалося опрацювати проскрипційний список осіб, усі твори яких підлягали вилученню, та з'ясувати можливість вилучення звідти певних прізвищ. Документ супроводжувався додатком – переліком авторів (серед них був і В.Винниченко). 12 жовтня 1989 р. в доповідній записці начальника Головліту УРСР Л.Солодовника нарешті було розглянуто можливість повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек праць В.Винниченка та інших осіб⁴¹. Отже його книжки перебували під забороною майже до останнього моменту існування інститутів цензури.

Таким чином, можна зробити висновок, що твори М.Грушевського й В.Винниченка як «ідеологічно-ворожі» зазнавали цензурування впродовж усього радянського періоду. Перші масштабні конфіскації органами цензури праць М.Грушевського було здійснено в 1920–1923 рр. у контексті контролю зарубіжних видань, що надходили до УСРР. Зважаючи на високий авторитет діячів у наукових і літературних колах, твори В.Винниченка, праці М.Грушевського в 1920-х рр. видавалися в радянській Україні й були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. У 1930-х рр. на хвилі боротьби з «буржуазними націоналістами» тексти В.Винниченка вилучалися і знищувалися у ході стихійних, неконтрольованих бібліотечних «чисток». Централізоване обмеження видань на підставі директив органів цензури розпочалося після Другої світової війни. Твори М.Грушевського й В.Винниченка вилучалися у процесі періодичних «чисток» бібліотечної та книготоргівельної мережі республіки. У другій половині 1940-х рр. усі книжки цих авторів підпали під тотальну заборону та були передані на зберігання в бібліотечні спецфонди. «Шкідливі» публікації відображалися як у головлітвських проскрипціях, так і в покажчиках «застарілих видань». Основним аргументом щодо обмеження книг уважалася належність їх авторів до «буржуазно-націоналістичного

³⁸ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.81–90.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3326. – Арк.26–27.

⁴¹ Там само. – Арк.25.

табору». Контроль праць М.Грушевського виявлявся також у забороні посилатися на них (як виняток, можна було це робити суто в контексті «викриття» чи критики поглядів) та включати до бібліографічних і довідково-енциклопедичних видань. У результаті студії вченого випали з наукового обігу, адже перебували під заборonoю до кінця 1970-х рр., причому часом на підставі усних розпоряджень органів цензури. Твори В.Винниченка замовчувалися і зберігалися в бібліотечних спецфондах практично до останнього моменту функціонування органів радянської цензури, до 1989 р.

Наведені нижче документи зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України й Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Друкуються мовою оригіналу.

№1

Головліт

№614-с.....14 октября 1946 г.

Секретно

Секретарю ЦК КП(б)У по пропаганде
тов. Назаренко И.Д.

Проводимая органами цензуры сплошная проверка библиотечной сети Украины показала, что в библиотеках имеются книги М.Грушевского и В.Винниченко. Ни в одном из приказов Главлита УССР за прошлые годы (начиная с 1934 г.) нет указаний на то, что произведения указанных авторов подлежат изъятию.

С целью очистки книжных фондов республики от националистической литературы, считаю необходимым изъять из библиотек общественного пользования и книготорговой сети УССР произведения М.С.Грушевского и В.К.Винниченко.

Прошу Вашей санкции на издание приказа об изъятии.

Начальник Главного управления
по делам литературы и издательств

при Совете Министров УССР...../К.Полонник/

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.9
(машинопис, копія)

№2

26 октября 1946 г.

Начальнику Главного управления
по делам литературы и издательств
при Совете Министров УССР
тов. Полоннику

на Ваше письмо №614-с от 14.10. – 1946 г.

Всю националистическую литературу М.Грушевского и В.Винниченко, выявленную при проверке органами цензуры в библиотеках общественного пользования и в книоторговой сети Украины, необходимо изъять.

Заместитель заведующего отделом печати
ЦК КП(б)У/Сыромолотный/

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.7 (машинопис, копія)

№3

Наказ

Начальника Головного управління в справах літератури та видавництва
при Раді Міністрів УРСР
№52

Київ.....29 жовтня 1946 р.

Вилучити з бібліотек громадського користування й книготорговельної сітки УРСР:
Грушевський М.С. – Всі твори, за всі роки, всіма мовами.
Винниченко В.К. – Всі твори, за всі роки, всіма мовами.

Начальник Головного управління
в справах літератури та видавництва
при Раді Міністрів УРСР...../К.Полонник/

ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.37
(машинопис, оригінал, підпис автограф)

REFERENCES

1. Baran, V. & Danylenko, V. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Baran, V. (1994). Tsenzura v systemi totalitaryzmu. *Suchasnist*, 6, 104–117. [in Ukrainian].
3. Fedotova, O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Goryaeva, T.M. (2002). *Politicheskaya tsenzura v SSSR: 1917–1991*. Moskva. [in Russian].
5. Kulchytskyi, S.V. (2003). Ostanni roky zhyttia Volodymyra Vynnychenka. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posbuky*, 10, 3–30. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S.V. (2019). *Volodymyr Vynnychenko: „Buty chesnym z soboiu...”*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Maslianchuk, T.V. (2001). Vydannia tvoriv V.Vynnychenka v Ukraini v 1923–1932 rr.: do problemy tvorchoi voli myttisia ta tsenzury. *Literaturoznauchoi obrii*, 2, 85–92. [in Ukrainian].
8. Masnenko, V. (1997). Tsenzura v pidradianskii Ukraini 20-ky rr.: systema, instytutsi, represyva polityka. *Suchasnist*, 6, 81–90. [in Ukrainian].

9. Myshanych, O. (1994). Ukrainska literatura pid zaboronoiu. *Literaturna Ukraina*, 18 serp. [in Ukrainian].
10. Novokhatko, L.M. (1998). *Problemy sotsialno-ekonomichnoho i kulturnoho rozvytku Ukrainy v konteksti natsionalnoi polityky (20–30-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pyrih, R. (1993). *Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Shapoval, Yu.I. & Verba, I.V. (2018). *Mykhailo Hrushevskiy: "Ya sam pryshov do polityky cherez istoriiu..."*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Shapoval, Yu.I. (2001). *Ukraina XX stolittia (Osoby ta podii v konteksti vazhkoï istorii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Stoian, T.A. (2011). Naukova shkola M.S.Hrushevskoho v umovakh totalnoi idolohizatsii istorichnoi nauky 1920-kh rr. v USRR. *Gileia*, 43, 70–77. [in Ukrainian].
15. Telvak, V.V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Kyiv; Drohobych. [in Ukrainian].

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I.Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoval@ipend.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Oksana FEDOTOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow,
Professor at Educational and Scientific Institute,
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine), oxana68@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Censorship Control of the Works by M.Hrushevskiy and V.Vynnychenko in the UkrSSR

Abstract. The purpose of the study is to highlight the practice of censoring the works of M.Hrushevskiy and V.Vynnychenko in the UkrSSR. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, system. To achieve this goal, the following methods were used historical-genetic, problem-chronological, source analysis, retrospective, analytical. The scientific novelty and conclusions. Consists in a comprehensive coverage of the Soviet practice of censoring the works of M.Hrushevskiy and V.Vynnychenko in UkrSSR, as well as the introduction of a number of archival sources into scientific circulation. It is stated that the works of M.Hrushevskiy and V.Vynnychenko as enemies of the communist regime were censored throughout the Soviet period. The authors shows that the first large-scale confiscations by the bodies of censorship of the works of M.Hrushevskiy was carried out in 1920–1923 in the context of the control of Ukrainian literature, which came from abroad. It is indicated that the works of V.Vynnychenko and M.Hrushevskiy were published in the UkrSSR and were even relatively available in scientific libraries. At the stage of the 1930s, V.Vynnychenko's books were withdrawn and destroyed as a result of spontaneous library "purges". It is established that the centralized restriction of publications of these authors began after the World War II. The works of these individuals were seized during the "purges" of the library and bookselling network, in particular the bouquinistes market. In the second half of the 1940s, all books authored by M.Hrushevskiy and V.Vynnychenko were completely banned and transferred for storage to library special funds. The main argument regarding the restriction of the authors' books was their belonging to the "bourgeois-nationalist camp". Censorship also forbade referring to the works of M.Hrushevskiy and including them in bibliographic and reference-encyclopaedic issues. As a result, the scientist's works fell out of scientific circulation, as it was restricted until the end of the 1970s, in particular, on the basis of oral orders from regulatory authorities. V.Vynnychenko's works were in special funds almost until the last moment of the existence of communist censorship institutions. The writer's creative legacy became available only in 1989.

Keywords: censorship, Soviet Ukraine (UkrSSR), regulatory authorities, Hrushevskiy, Vynnychenko, works, ban, special funds.